

SUFİ MİSTİSİZMİ AZƏRBAYCAN FƏLSƏFƏ TARİXİNİN PROBLEMİ KİMİ: TƏCRÜBƏ VƏ PERSPEKTİVLƏR

Arzu HACIYEVA,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun

“Azərbaycan fəlsəfə tarixi” şöbəsinin

müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru,

arzuhaciyeva@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *sufizm, mistisizm, fəlsəfə, Azərbaycan fəlsəfə tarixi, tədqiqatlar, hermenevtika, təfsir.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *суфизм, мистицизм, философия, история азербайджанской философии, исследования, герменевтика, истолкования.*

KEY WORDS: *sufism, mysticism, philosophy, history of Azerbaijani philosophy, studies, hermeneutics, interpretation.*

Sufi mistisizminə (təsəvvüfə) maraq, əslində, heç vaxt azalmamışdır. Həmin marağın nəticəsidir ki, hazırda istər Şərq, istərsə də Qərb ölkələrində sufizm haqqında müxtəlif dövrlərdə yaradılan dini ehkamların təfsirinə, həmçinin psixoloji təmrin vasitələrinə, ayin-mərasimlərinə görə bir-birindən fərqlənən sufi qardaşlıqları – təriqətləri haqqında nəhəng informativ qaynaqlar bankı meydana gəlmişdir. Bu da ilk baxışda sanki məsələnin mahiyyətini anlamaqda heç bir müşkül qalmadığı, hər kəs sufilik barədə yetərincə obyektiv məlumat almaq iqtidarında olduğu qənaətini formalaşdırır. Əslində, bu maraq və ədəbiyyatlar sufizmin tarixi, onun mistika, fəlsəfə, din, İslam, ədəbiyyat, incəsənət, elmlə əlaqələrinə ən müxtəlif və hətta bir-birinə diametral zidd baxışların meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Göstərilən kontekstin çözülməsi sufiliyin, onun müxtəlif təriqətlərinin və ayrı-ayrı məşhur nümayəndələrinin humanist irsində əksini tapan, çoxəsrlik dini-mistik fəlsəfi ənənələri və həmin ənənələrin geniş tədqiqi təcrübəsi olan Azərbaycan fəlsəfəsi qarşısında bir çox, o cümlədən metodoloji planda yeni vəzifələr qoyur.

Təbiidir ki, bu günü təhlil etmədən gələcəyə baxmaq və keçmişə nəzər salmaq mümkün deyil. Qeyd olunmalıdır ki, uzun əsrlər boyu mədəniyyətinin, o cümlədən fəlsəfəsinin inkişafı nəticəsində müsəlman Şərqi ilə bağlı olan Azərbaycan torpağında neçə-neçə sufi dahisi yetişmiş, hürufilik, nöqtəvilik, qızılbaşlıq ideologiyası kimi sırf Azərbaycan mühitinin məhsulu olan orijinal dini-mistik və fəlsəfi təlimlərin əsası qoyulmuşdur. Bu irs zaman-zaman araşdırılmış, bütün ideoloji əngəllərə rəğmən hətta Sovet dövründə də öyrənilmişdir.

Maraqlıdır ki, 1947-ci ilin yayında G.F.Aleksandrovun “Qərbi Avropa fəlsəfəsi tarixi” kitabı üzrə Moskvada keçirilən fəlsəfi diskussiyada Özbəkistan SSR Elmlər Akademiyasının

müxbir üzvü V.Y.Zaxidov (1933-cü ildə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunun məzunu) bütün tənqidini müzakirə olunan kitabın “Ərəb fəlsəfəsi” adlanan 4 səhifəlik bölməsinə yönəlmişdir. Əslində, onun məqsədi kitabın tənqidi yox, SSRİ-nin elmi-fəlsəfi ictimaiyyətinin diqqətini müsəlman fəlsəfəsinin mövcud problemlərinə cəlb etmək idi. O, burada Şərq peripatetizmi ilə yanaşı, həm İslam fəlsəfəsinin (İslam fəlsəfəsi deyəndə, Kəlamı nəzərdə tuturdu – A.H.), həm də müsəlman Şərqinin mistik təlimlərinin, sufi fəlsəfi cərəyanlarının öyrənilməsinin vacibliyini dönə-dönə vurğulayaraq göstərirdi ki, bunlarsız müsəlman Şərqinin tarixini, onun ideologiyasını və elmi-fəlsəfi istiqamətlərini hərtərəfli anlamaq qeyri-mümkündür. Doğrudur, bu zaman natiq ümumi ideoloji göstərişlərdən kənara çıxmamağa çalışır, həmin fəlsəfi təlimlərin “sinfi mahiyyətinin açılması”, “irticaçı, mürtəce mahiyyətinin göstərilməsi”, Şərq mədəniyyəti və fəlsəfəsi tarixinin “marksist təhlili və işıqlandırılması” zərurətini qeyd etməyi də unutmurdu [1, s. 91-97].

Sufiliyin fəlsəfi tədqiqi sahəsində ilk çalışmalar Azərbaycanda ötən əsrin 40-cı illərin ortalarından meydana gəlməyə başlamışdır [2, s. 112-114; 3; 4, s. 44-50; 5, s. 6]. Təbiidir ki, həmin çalışmalarda dövrün ideologiyasının güclü təzyiqi açıq-aşkar hiss edilir [6, s. 167-168]. Bununla belə, akademik Heydər Hüseynov və A.O.Makovelskinin əsərlərində sufizmi yaranma prosesində olan Azərbaycan fəlsəfə tarixi elminin ümumi mənzərəsi çərçivəsində yerləşdirmələri, mühüm fəlsəfi mövzu kimi nəzərdən keçirmələrinin özü respublikada elmin bu istiqamətinə marağı artırmaqla gələcək araşdırmalara stimül vermişdi. Professor Əhməd Zəkizadə (Zəkuyev) 1968-ci ildə başa çatdırdığı “Orta əsrlərdə müsəlman Şərqində panteizm və onun yayılması” (rus dilində) adlı monoqrafiyasında ilk dəfə olaraq Əbu Həfs Sührəvərdi, Şihabəddin Sührəvərdi, Eyn əl-Qüzat Miyanəci və digər bu kimi Azərbaycan sufi mütəfəkkirlərinin irsini araşdırmışdır. Əfsuslar olsun ki, 216 makina səhifəsini əhatə edən bu tədqiqat əsəri çap edilmədi, əlyazması institutumuzun arxivində saxlanılır [7, s. 10-11]. Görünür, alimin həmin ilə təsadüf edən vəfatı əsərin nəşrə hazırlanmasına imkan verməmişdir.

XX əsrin 60-70-ci illərində fəlsəfə tarixçiləri Şaiq İsmayılov, Əbdülhüseyn Ağahi [8] və Əhməd Əminzadə [9; 10] Azərbaycanda sufi fikrinin öyrənilməsinə öz töhfələrini vermişlər. Şaiq İsmayılov Mahmud Şəbüstərinin sufi simvolikasının əsaslarının şərh edildiyi ən qədim qaynaqlardan sayılan “Gülşəni-raz” poemasını rus dilinə tərcümə etmiş [11], “Mahmud Şəbüstərinin fəlsəfəsi” adlı monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir. Mahmud Şəbüstəri haqqındakı bu əsər indiyədək rus dilində, ümumiyyətlə, keçmiş sovet məkanında yazılan ilk və yeganə monoqrafiyadır. Şəbüstəri irsinin müasir tədqiqatçısı rus alimi A.A.Lukaşev bir məqaləsində bu “rus dilində olan ilk və yeganə monoqrafiya”dan ayrıca bəhs etmişdir. O, əsərin fəlsəfi şərhinə XX əsrin 60-70-ci illərinin “dərin izini” (*Ş.İsmayılovun Şəbüstərini panteist, Feyerbaxın “ateizm panteizmin astar üzüdür” müddəasından çıxış edərək, hətta ateist kimi təqdim etməsini və s. nəzərdə tutur*) göstərməklə yanaşı, onun elmi dəyərinin danılmaz olduğunu qeyd etmişdir. Müəllifin istinad etdiyi material bazasının zənginliyini, tədqiqata çoxlu qiymətli mənbə, “o cümlədən Orta Asiya dövlətlərinin və Böyük Britaniyanın kitabxanalarında saxlanılan nadir əlyazmaları” cəlb etməsinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulamışdır [12].

Ötən sərin 70-90-cı illərində görkəmli alimlərimiz – əməkdar elm xadimi Zümrüd Quluzadənin qeyri-ortodoksal mistik-fəlsəfi cərəyanlar, o cümlədən hürufilik, onların nümayəndələri, Nəimi, Nəsimi, Qasimi Ənvar [13; 14; 15; 16], fəxri doktor Solmaz Rzaquluzadənin Baba Kuhi Bakuvi, Eyn əl-Qüzat Miyanəci, Şihabəddin Sührəvərdi, Şəms Təbrizi [17; 18] və b. haqqında dərin elmi araşdırmaları, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Zakir Məmmədovun dəyərli monoqrafik tədqiqatları [19; 20; 21; 22; 23; 24] Azərbaycan fəlsəfə elminin bu istiqamətində yeni səhifə açmışdır. Yuxarıda adlarını çəkdiyim köhnə nəsil alimlərimizin saldıği cıgırlla gedən yeni nəsil fəlsəfə tarixçilərimiz dini-mistik sufilik fəlsəfəsinin müxtəlif aspektlərini öyrənmək sahəsində ciddi araşdırmalarını ardıcıl davam etdirirlər.

XXI yüzilliyin ilk illərindən bugünədək tədqiqatçı alimlərimizin sufi fəlsəfəsi, onun tarixi, nəzəri-metodoloji problemləri, ayrı-ayrı təriqətlər və təmsilçiləri haqqında yeni əsərləri işıq üzü görmüşdür. Bu sırada görkəmli filosof, əzmkar tədqiqatçı kimi tanıdığımız mərhum professor Yusif Rüstəmovun Cəlaləddin Rumi, Əbu Həfs Ömər Sührəvərdinin sufilik fəlsəfəsinə [25; 26] həsr etdiyi kitabları da göstərmək olar. Eyni zamanda, xəlvətiyyə təriqəti və məşhur nümayəndələri Seyid Yəhya Bakuvi, Yusif Muskuri Şirvani, Dədə Ömər Rövşənin irsini araşdıran, gülşəniyyə sufi təriqəti, nəqşbəndiliyin tarixindən, sufi mütəfəkkirləri Sərrac Tusi, Əvhədi Marağayinin dini-mistik, fəlsəfi görüşlərindən [27; 28; 29; 30; 31; 32; 33, s. 216-241] və s. bəhs edən çoxlu tədqiqat əsəri yazılmış, o cümlədən dissertasiya işləri müdafiə edilmişdir. Bu əsərlərdən bir çoxu “Azərbaycan fəlsəfə tarixi”nin ilk iki cildinin (rus dilində 2002, 2008; Azərbaycan variantı 2014) ərsəyə gəlməsində mənbə əsası kimi bilavasitə iştirak etmişdir. Məlumdur ki, sufi mistik fəlsəfi ideyaları XX əsr Azərbaycan fəlsəfi fikrinə də təsir etmişdir. Bu sətirlərin müəllifi onun izlərini ilk dəfə olaraq M.Ə.Sabir, N.Nərimanov yaradıcılığında izləməyə çalışmışdır [34, s. 49-61; 35, s. 149-162].

Əlbəttə, bir məqalədə bizi maraqlandıran mövzudakı bütün əsərlər barədə məlumat vermək qeyri-mümkündür. Lakin bütün bu (*adları çəkilmən və çəkilməyən*) böyük əsərlər sufizm və onun fəlsəfəsinə münasibətdə yekdil fikri təmsil etmir. Burada yazıldığı dövrün xarakterik təsirləri, yaxud müəlliflərin öz araşdırmaları çərçivəsində hansı prioritetləri rəhbər tutmaları, problemə yanaşma tərzləri ilə bağlı fərqlərin mövcudluğunu inkar etmək olmaz. Təsəvvüfdə din və fəlsəfənin yeri, azadfikirlilik, sufi ideyalarının poetik dillə şərhə ənənəsi, təməlinə duran Xaliqlə xəlc olunanların, xüsusilə insanın, mahiyyət və hadisənin, təklif və çoxluğun vəhdəti, bir çox hallarda substansional vəhdəti ilə izah edilən vəhdəti-vücudun panteizmlə eyniləşdirilməsinin doğru olub-olmaması kimi məsələlərə münasibətdə mübahisəli məqamlar əslində dünya şərqşünaslığında, fəlsəfəsində mövcud ziddiyyətli tendensiyaların özünəməxsus inikası olub, bu və ya digər şəkildə özünü həmin ədəbiyyatda büruzə verir.

Bütün bunlar metodoloji məsələlərin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. İstər yuxarıda sadalanan məsələlərə cavab verə bilmək, istərsə də sufi mistisizminin fəlsəfi dərinliyinin açılması baxımından hermenevtika metod kimi daha münasib görünür. Əslində bu metod həmişə tədqiqatçıların yaradıcılıq arsenalında olmuşdur. Orta əsr sufi mütəfəkkirlərinin mənəvi, mistik təcrübəsini anlamaqda və şərh etməkdə hermenevtik yanaşmanı vacib sayan fransız

şərqsünası Lui Massinonu xatırlayaq. Tədqiqat predmeti olan şəxsiyyət haqqında kənardan deyil, onun daxili aləminə nüfuz etməklə fikir söyləmək haqqında alman filosofu V.Dilteyin hermenevtik prinsipləri görkəmli fransız şərqsünasına güclü təsir göstərmişdir. O, mənəvi həyatı və ölümü ilə özü bir sufi əfsanəsinə çevrilən Mənsur Həllacın obrazını yaradarkən həmin üsul və vasitələrdən istifadə etmişdir [36, s. 145]. Əsərlərində sufilərin mistik hiss-həyəcanlarını, onların daxili, mənəvi aləminə xas olanları mütləqləşdirdiyinə və subyektivliyə yol verdiyinə görə bəzən tənqid olunsada, Massinonun metodoloji səyləri sufi tədqiqatlarında yeni axtarışlar və perspektivlər açmaqla müsbət rol oynamışdır.

XIX əsrdə dahi Azərbaycan filosofu M.F.Axundzadə hermenevtika sözünü işlətməsə də, Cəlaləddin Rumi irsini müasir hermenevtikanın – müəllifi onun özü kimi yaxşı, və yaxud özündən daha yaxşı anlamaq – prinsipinə uyğun şəkildə şərh edərək, onun “Məsnəvi”sinin mənaları üzərindən rəmzlər örtüyünü götürüb, əslində, nəyi dediyini yox, nə demək istədiyini, “əsl məqsədini” aşkara çıxarmağa çalışmış və orijinal təfsirini vermişdir. Bəlkə də bu, Rumi düşüncələrinin ilk materialist təfsiridir [37, s. 204-209]. Ola bilsin ki, bu təfsiri kimsə H.G.Qadamerin vaxtilə M.Haydeggerin təfəkkür üsuluna aid etdiyi və pozitiv yöndən mənalandırdığı “məhsuldar sui-istifadə” istilahlı ilə səciyyələndirə də bilər [38, s. 124-144].

Şərq fəlsəfə ənənəsində – hinduizm, buddizm, caynizmdən tutmuş İslam zəminində meydana gələn dini-mistik, panteist fəlsəfi cərəyanlara qədər bilik, qnoseoloji anlayışlar həmişə etik anlayışlarla, mənəvi dəyərlərlə, yəni şəfqət, xeyir, şəh, məhəbbət, fədakarlıq, insan əzabları, həyəcanları ilə sıx bağlı olmuş və həm də müəyyən dərəcədə ontoloji mənə daşımışdır. Bu zaman öz daxili aləmini və dünyanı dərk etməyə imkan verən daxili görmə – bəsirət, mistik nurlanma, başqa sözlə, intuisiya, Allah və dünyanın son sirləri haqqında səhih biliyi təmsil edən qnosis mühüm rol oynamışdır. Sufilikdə belə hesab edilir ki, öz idealına çatma, yəni insanın Allahla – Həqiqətlə qovuşma məqamında (vəhdəti-vücut) artıq bilik və varlıq üst-üstə düşür, necə deyirlər, qnoseologiya və ontologiya bir-birindən fərqlənmir. Dünyanın bu cür rəsonal və irrəsonal, mistik yolla mürəkkəb dərkinə hər bir sufi mütəfəkkiri öz mətnlərində müxtəlif simvollarla, yaradıcılığına xas müxtəlif hermenevtik vasitələrdən istifadə etməklə, “xəbərdar olmayanın” anlama bilməyəcəyi, mənə dərinliklərinə enə bilməyəcəyi şəkildə təsvir edir. Hər bir şərhçi, tədqiqatçı da öz növbəsində bu mətnlərdəki mənaları özünə məlum olan, təcrübəsində sınadığı hermenevtik üsulların köməyi ilə açmağa çalışır. Bu mənada tədqiqatçı təfsirinə ikincili hermenevtika demək olar.

Ümumiyyətlə, mətnin mənaları ilə işləyən, əvvəldən rəsonal və irrəsonal təfəkkür tərzləri arasında spəsifik fəlsəfi metod kimi formalaşaraq, qeyri-rəsonal məqamları da nəzərə alan hermenevtika universal metod olaraq sufi mistisizminin fəlsəfi aspektinin tədqiqində, digər tərəfdən, onu təmsil edən ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığının orijinallığının, səciyyəvi cəhətlərinin üzə çıxarılmasında, həmçinin komparativ fəlsəfi-tarixi araşdırmalarda böyük rol oynaya bilər [39].

Bəhs edilən mövzu ətrafında tədqiqatçılar qarşısında duran daha bir məsələyə toxunmaq istərdim. Yuxarıda qeyd etdiyim fəlsəfi diskussiyada Zaxidov İslam bölgəsi fəlsəfəsində qeyri-

ərəb xalqlarının (özbəklər, taciklər, azərbaycanlılar və b.) roluna etinasız yanaşmanın timsalı olan “ərəb fəlsəfəsi” istilahnın həm tarixi, həm də elmi cəhətdən yanlışlığına diqqəti cəlb edir və onu “müsəlman Şərqi xalqlarının fəlsəfəsi” istilahi ilə əvəzləməyi təklif edirdi. Təəssüf ki, yanlışlığı dəfələrlə sübut edilən “ərəb fəlsəfəsi”, “ərəb-müsəlman fəlsəfəsi” istilahi indiyədək istər rus, istərsə də Avropa şərqşünaslıq ədəbiyyatında işlədilir. Nəticədə sufizm haqqında yazan müəlliflər Sührəvərd, Təbriz, Bərdə, Bakı, Şirvanda və s. yaşayan sufi mütəfəkkirlərindən bəhs edir, amma Azərbaycanın adını tutmurlar. Daha bir mənfə cəhət – müsəlman Şərqinin bir çox görkəmli filosoflarının, o cümlədən sufi mütəfəkkirlərinin adları məlum səbəblərdən fəlsəfə üzrə ensiklopediya və lüğətlərə daxil edilmir. Bu, ədalətsizlikdir və ona qarşı səylər tələb olunur. Əslində son illərdə bizdə Azərbaycan sufi mütəfəkkirlərinin bir çox əsərlərinin dilimizə tərcümələri ilə yanaşı, onların irsinin dünyada tanınması, təbliği sahəsində az iş görülməmişdir. Aida xanım İmanquliyevanın 70 illik yubileyi münasibətilə Bakıda keçirilən “Şərq və Qərb: ortaq mədəni dəyərlər, elmi-mədəni əlaqələr” mövzusunda Beynəlxalq İbn Ərəbi simpoziumu (2009), Seyid Yəhya Bakuvinin vəfatının 550-ci illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans (2013), Beynəlxalq Həmzə Nigari konfransları və digər tədbirlər buna bariz nümunədir.

Keçmiş şərhçilik ənənəsinin müasir fəlsəfi hermenevtikanın metodoloji prinsipləri ilə sintezi şəklində dirçəldilməsi keçmiş mədəni-tarixi irsin öyrənilməsində səmərəli nəticələr verə bilər. Ümumiyyətlə, qədim ənənələrə malik hermenevtikanın universal metodologiya kimi tükənməz potensialından istifadə edilməsi təsəvvüf haqqında yeni, orijinal fəlsəfi tədqiqatların meydana gəlməsi üçün münbit zəmin yaradar. Bu zaman müasir dövrümüzün reallıqlarından çıxış etmək, ciddi obyektivlik gözlənilməklə keçmiş irsdə mürtəce ilə mütərəqqi, köhnəmişlə əbədi arasındakı fərqi nəzərə almaq, sufi fəlsəfəsinin təməlində duran bəşərə sevgi aşılayan humanist ideyalara istinad etmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Захидов В.Ю. Речь в дискуссии по книге Г.Ф.Александрова «История западноевропейской философии», 16-25 июня 1947 г. Стенографический отчет. // «Вопросы философии», 1947, № 1.
2. Маковельский А.О. Основные этапы развития азербайджанской философии (Доклад в Институте Философии) // «Вестник АН СССР», 1945, № 10-11.
3. Сеид-заде А.А. Несими как поэт-мыслитель // «Доклады» АН Азербайджанской ССР, 1946, т. II, № 7.
4. Гусейнов Гейдар. К вопросу об отношении Низами к суфизму // Статьи по истории развития философской и общественной мысли в Азербайджане. Баку: Изд.-во АН Азербайджанской ССР, 1948.
5. Гусейнов Гейдар. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку: Изд.-во АН Азербайджанской ССР, 1949.
6. Hacıyeva Arzu. Akademik Heydər Hüseynov. Bakı: Elm, 2015.
7. Azərbaycan fəlsəfə tarixi. c. 1. Bakı: Elm, 2014.

8. Агахи А.М. Авхади Марагеи // Очерки по истории азербайджанской философии. Баку: 1966.
9. Аминзаде А.А. Махмуд Шабустари // Очерки по истории азербайджанской философии. Баку: 1966.
10. Əminzadə Ə.Ə. Azərbaycanca fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixindən. Bakı: Elm, 1972.
11. Махмуд Шабустари. Гюльшан-и раз / пред. и пер. Исмаилова Ш. Баку: 1976.
12. Лукашев А.А. История изучения поэмы Махмуда Шабистари «Цветник тайны» / http://enotabene.ru/fil/article_16478.html#24
13. Кулизаде З. Хурифизм и его представители в Азербайджане. Баку: Элм, 1970.
14. Насими - философ и поэт Востока. Баку: Гянджлик, 1973.
15. Мироззрение Касими Анвара. Баку: Элм, 1976.
16. Из истории азербайджанской философии VII-XVI вв. Баку: Азернешр, 1992.
17. Рзакулизаде С.Д. Мироззрение Баба Кухи Бакуви. Баку: Элм, 1978.
18. Из истории философской мысли Азербайджана. Баку: Текнур, 2010.
19. Məmmədov Zakir. Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: 1978.
20. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı: 1986.
21. Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (qısa bibliografik məlumat). Bakı: 1991.
22. Eynəlqüzat Miyanəci. Bakı: 1992.
23. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: 1994.
24. Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (həyatı, yaradıcılığı, dünyagörüşü). Bakı: 2009.
25. Rüstəmov Yusif. Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002.
26. Əbu Həfs Ömər Sührəvərdinin təsəvvüf fəlsəfəsi. Bakı : [n. y.], 2005.
27. Rıhtım Mehmet. Seyid Yəhya Bakuvi və Xəlvətlik. Bakı: Qismət, 2005.
28. Hacıyev Cahangir. Yusif Muskuri Şirvani. Sufi yolunu keçmək istəyən üçün sirlərin izahı. Yaradılış ardıcılığı. Stokholm: “CA&CC Press”, 2006.
29. Musabəyli A. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar (2 cildə). B.: 2003.
30. Алескерова Н. Суфийское братство Гюльшанийа. Санкт-Петербург: 2002.
31. Məmmədov Rauf. Nəşibendiliğin oluşum tarixi. EGE BASIM, 2016.
32. Bünyadzadə K. Təsəvvüf fəlsəfəsinin ilk mənbələri. Sərrac Tusinin “əl-Lümə” əsəri. Bakı: “Qamma servis”, 2002.
33. Abdullayeva M. Əvhədi Marağayi // Azərbaycan fəlsəfə tarixi. c. 2. Bakı: Elm, 2014.
34. Hacıyeva Arzu. Müsəlman Şərfinin fəlsəfi poeziya ənənələri və M.Ə.Sabir // Şərq fəlsəfəsi problemləri, № 1-2, 2005-2006.
35. «Ən gözəl sözlər»in hikməti // AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. № 2, 2017.
36. Кньш А.Д. Суфизм // Ислам. Историографические очерки. Москва: Наука, 1991, с. 109-207.
37. Axundov M.F. Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında // M.F.Axundov. Əsərləri. 2 cildə. Bakı: Elm, 1961.
38. Малахов В.С. Понятие традиции в философской герменевтике Г.Г. Гадамера // Познавательная традиция: философско-методологический анализ. М.: Философское общество СССР, 1989.
39. Hacıyeva Arzu. Hermenevtika Şərqdə (fəlsəfə tarixi kontekstində). Bakı: Adiloğlu, 2006.

Arzu Gadjieva

**СУФИЙСКИЙ МИСТИЦИЗМ КАК ПРОБЛЕМА ИСТОРИИ
ФИЛОСОФИИ АЗЕРБАЙДЖАНА: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

РЕЗЮМЕ

Современный кризис рационального знания и религиозной веры, широкое распространение мистики и мистической литературы привели во всем мире к возрастанию интереса к суфийскому мистицизму (тасаввуф). Однако этот интерес привел к появлению и различных, даже диаметрально противоположных представлений об истории суфизма, о его связях с мистикой, философией, религией, исламом, литературой, искусством, наукой. Анализ отражения многовековой религиозно-мистической философской традиции в различных суфийских сектах и в гуманистическом наследии отдельных мыслителей, выявление их оригинальности, их места в истории культуры Исламского Востока, ставит новые задачи, в том числе и методологического плана, перед имеющий значительный опыт исследования современной азербайджанской философией. Огромную роль в исследовании проблем суфийской философии могут сыграть работающая с текстами герменевтика как методология, сочетающая рациональное и иррациональное.

Arzu Hajiyeva

**SUFI MYSTICISM AS A PROBLEM OF THE HISTORY OF AZER-
BAIJANI PHILOSOPHY: EXPERIENCE AND PROSPECTS**

SUMMARY

The modern crisis of rational knowledge and religious belief, the widespread use of mysticism and mystical literature increases interest to Sufi mysticism (tasawwuf) in the world. However, this interest leads to different, sometimes even diametrically opposed views on history of sufism, its connections with mysticism, philosophy, religion, Islam, literature, art and science. Analysis of the reflection of the centuries-old religious and mystical philosophical tradition in various Sufi sects and the humanistic heritage of individual thinkers, revealing their originality, their place in the history of the culture of the Islamic East, puts new challenges, including a methodological plan in front of contemporary Azerbaijani philosophy having significant research experience. An enormous role in the study of the problems of Sufi philosophy can be played hermeneutics working with the texts as a methodology combining rational and irrational.